

# Demokraatia ja parlamentarismi luigelaul



**JAAK VALGE**

Tartu Ülikooli uusima ajaloo dotsent

Lugeja ees on üks allikaviideteta osa Jaak Valge raamatust „Eesti parlament 1917–1940. Poliitiline ajalugu“. Raamat on juba toimetatud ja ilmub lähikuudel.

Raamat on koostatud Riigikogu kantsleli tellimusel, ent tegemist ei ole paraadkäsitlusega. Eesti ajalugu – kitsamalt Eesti sisepoliitika ajalugu ning selle tuumaks olev Eesti parlamendi ajalugu – kahe maailmasõja vahelises heitlikus Euroopas on sedavõrd omapärane, huvitav, täis vapustavaid õnnestumisi, aga ka haledaid ebaõnnestumisi, et selle silumine oleks patustamine ajaloo vastu ning vähendaks nende sündmuste võimsat potentsiaali inspireerida tänapäeva.

Eesti parlamendi tegevust on käsitletud ajaloolises taustas, seda eriti esimeste aastate puhul, kuna toonased tingimused löid aluse, millelt parlamendi töö kujunes ja edasi arenes. Aga ka kriisiaeg nõudis süvauurimisele tuginevat põhjalikku lahtikirjutust. Riigipöördeni viinud sündmuste analüüs võimaldas tuvastada põhjused, miks demokraatia kaotati ja parlamendi tähtsus kadus. Autoritaaraagse mõjuta parlamendi tegevusel on peatunud lühidalt, kuna tegemist ei olnud enam demokraatlikult valitud esinduskogu ega keskusega, kuhu oleks koondunud seadusandlik võim. Eestit vaadeldakse muu Euroopa kontekstis.

Raamatu kirjutamisel on tuginetud peamiselt parlamendi täiskogude ja komisjonide koosolekute publitseeritud protokollidele. Peale selle

on ulatuslikult kasutatud seni Eestis ja mujal maailmas avaldatud teaduskäsitlusi, omaaegset publitseeritud ajakirjandust ning sõlmküsimumste analüüsimiseks muud asjakohast publitseeritud materjali, mälestusi ning mitmesugust arhiivainest Eesti arhiividest, aga ka Eestis resideerinud diplomaatide ettekandeid välisarhiividest.

\*\*\*

12. märtsi päeval kella kahe paiku anti Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste Tondi kasarmutes häire. Õppeplatsile rivistus kaks aspirantide kompaniid, kuulipilduja-kompanii ning suurtükipatarei, kokku umbes 400 meest. Õppeasutuste ülem kolonel Aleksander Jaakson teatas, et minnakse eriülesandele. Meestele jagati relvad ja lahinglaskemoon ning kolm kompaniid liikusid kesklinna. Need noored mehed võisid arvata, et lähevad Eesti riiki kaitsma, ega teadnud, et marsivad demokraatiat likvideerima.

Aga nii see oli.

Aspirandid võtsid kontrolli alla südalinna ja Toompea ning piirasid sisse Eesti Vabadussõjalaste Liidu ja selle Tallinna osakonna residentsid Narva maanteel ja Merepuiesteel. Poliitilise politsei ametnikud vahistasid kohalviibijad. Kokku arreteeriti mitusada vabadussõjalaste juhti ja aktivisti üle Eesti.

12.–13. märtsil jõudsid Tallinna ka ratsarügemendi kaks eskadroni Tartust, 7. jalaväerügemendi kuulipildujakompanii Võrust ja õppekompanii üks rühm Petserist, samuti auto-tankirügemendi soomusautode rühm Valgast. Tallinna garnisoni väeosadest kasutati ainult noori

sõjakooli kasvandikke, ilmselt kaheldes teiste väeosade pimesi käsutäitmisel.

Vabadussõjalased vastupanu ei osutanud. Tõenäoliselt nad arvasid, et kui nendevastane aktsioon tõesti teoks saab, siis on see samasugune kui Tõnissoni valitsuse ajal. Hästi informeeritud Läti saadik Rudolf Liepinš kirjutas 16. märtsil Tallinnast: „Kui vabadussõjalased seekord alistusid ilma vastupanuta, siis sündis see taktikalistel kaalutlustel, et kukutada ametlikult esitatud versiooni selle organisatsiooni militaarsest iseloomust ja relvastatud ülestõusu plaanidest ja et noor liikumine kui süütu kannataja saaks uusi poolehoidjaid, nagu seesama juba juhtus Tõnissoni valitsemise ajal.”

Riigikogu liige August Leps on oma mälestustes kinnitanud, et pöörde tehniline läbiviimine oli täielikult Laidoneri töö ja Päts asus kulisside taga varjul. Lepsi väitel oleks Päts pöörde ebaõnnestumise korral kohe Laidoneri vastu pööranud ja vabadussõjalastelt andeks paludes kõik tema peale ajanud. Kui väide tõele vastab, selgitab see ka asjaolu, miks riigipöörde aktsioonid algasid enne valitsuse istungit ja kaitseisukorra väljakuulutamist.

Leps väidab ka usutavalt, et riigipöörde õnnestus kindrali autoriteedi tõttu ohvitserkonnas, eelkõige vanemas ohvitserkonnas. Auto-tankirügemendi ülema Jakob Vende teate kohaselt istus Laidoner Toompea lossis ja mängis teiste sõjaväelastega bridži. Kui Vende olevat raporteerinud, et kõik on korras, öelnud Laidoner, et seda ta arvas, ja mänginud bridži edasi.

Valitsuse koosolek algas alles kell veerand viis. Liepinši väitel polnud valitsuse liikmed toimuvast informeeritud. Pätsi kaitseisukorra kehtestamise ettepaneku peale leidsid teised ministrid, et olukord nii radikaalsete sammude astumiseks küll nii tõsine pole. Alles pärast läbirääkimisi, kus osales ka kindral Laidoner, andis valitsuskabinet oma nõusoleku.

Igatahes Konstantin Pätsi, peaministri riigivanema ülesannetes, ning kohtu- ja siseministri Johan Mülleri otsusega nr 173

kehtestati alates kella viiest, st mitu tundi pärast aktsiooni tegelikku algust, kogu riigis kuueks kuuks kaitseisukord ning Johan Laidoner nimetati kaitsevägede ülemjuhatajaks ja sisekaitseülemaks. Põhiseaduse paragrahvi 80 kohaselt sai aga riigivanem kaitsevägede ülemjuhataja määrata ainult mobilisatsiooni väljakuulutamise või sõja alguse korral.

Kohe sulges Laidoner oma otsusega Eesti Vabadussõjalaste Liidu ning keelas koosolekud „nii kinnistes ruumides kui ka lahtise taeva all” ja meelevaldused. Kohe keelustati ka kümne perioodilise väljaande ilmumine ning tühistati kolme ajalehe ilmumisluba. Kella kümneks õhtul kutsus valitsus ajakirjanikud Toompeale. Päevalehe andmete järgi rääkis Päts, et poliitiline kihutustöö on arenenud nii kauge, et ei arvestata enam riiklikku võimu, ning et valitsus on jälginud olukorda ja oodanud, et see läheks loomulikele rööbastele, kuid seda ei ole juhtunud. Ta väitis, et mitmelt poolt on valitsusele tulnud sooviavaldusi, et tagataks kord ja julgeolek. „Nüüd on valitsus otsustanud seda teha ja võtnud selleks tarvitusele karmid abinõud. Valitsus on ametisse seadnud kaitsevägede ülemjuhataja ja usaldanud talle suuremad volitused, mida näeb ette meie riiklik kord.” Päts teatas, et poliitiline võitlus lõpetatakse ja kõikidele erakondadele keelatakse kaitseisukorra ajaks poliitiline agitatsioon. Ta lisis: „Igasugune vastuhakkamine ülemjuhataja korraldustele surutakse maha kõige otsustavusega.” Ajakirjanike küsimusele, kas valimised lükatakse edasi, vastas Päts, et küsimus ei ole veel otsustatud. Laidoner teatas, et ajalehtede tsensuuri ei tule, aga ta loodab, et ajalehtede peatoimetajad suudavad ise otsustada, ja lehed, kes asuvad tõsiasjade moonutamisele, suletakse nii, nagu see on sündinud juba vabadussõjalaste lehtedega.

Repressioonid tabasid mitte ainult vabadussõjalasi, vaid ka neile annetanud ettevõtjaid. Löök oli suunatud täpselt: just nii pärsiti vabadussõjalaste edasitegutsemise võimalused kõige efektiivsemalt.

Rein Marandi andmetel arreteeriti vahetult pärast 12. märtsi umbes 500 vabadussõjalast või nendega seotud isikut. Vabadussõjalaste juhtkonnast jäi vabandusse ainult Andres Larka.

13. märtsil kell pool kolm esinesid Päts ja Laidoner Riigikogu vanematekogu salajasel koosolekul, kus osalesid Rudolf Penno, Oskar Köster, Aleksander Söster, Jaan Möttus, Tõnis Kalbus, Theodor Tallmeister, Leopold Johanson, Aleksander Mekkart, Oskar Gustavson, Aleksander Oinas, Artur Tupits ja August Jürman. Ei osalenud pahempoolsete tööliste ja kehvikute, Vene vähemusrahvuse ja Saksa-Rootsi valimisbloki esindajad. Koosolekut juhatas Karl Einbund. Mida kõneldi, pole teada, ent otsuseks oli Riigikogu töö lõpetamine nädala jooksul, s.t 16. märtsiks. See tähendab, et vanematekogu või vähemalt selle enamik ei näinud Riigikogul olulist rolli järgneva poliitilise protsessi juhtimisel ja kontrollimisel. Teisisõnu – sündmuste käiguga oldi rahul. Kas Päts ja Laidoner vanematekogule Riigikogu tuleviku osas midagi lubasid, pole samuti teada.

Ilmuma jäänud ajalehed – ning esialgu jäid ilmuma kõik vabadussõjalastega mitte seotud lehed – kiitsid riigipöörde heaks. Põllumeeste Kogude Kajas kirjutati, et vabadussõjalased olevat kavatsenud võimu haarata, aga valitsus hoidis selle oma õigeaegse vaheleastumisega ära. Asunike-põllumeeste Maalehes väideti, et valitsus pidi otsustavalt talitama, sest vabadussõjalased tahtnud võimu haarata vägivaldse riigipöörde abil. Eriti kiideti Laidoneri „appikutsumist” „siserahu kindlustamiseks”. Jaan Tõnnison selgitas Postimehes, miks ta varem Pätsi kritiseerinud oli, aga deklareeris nüüd „oma poolehoidu ja toetust sellele, kui riigivanem K. Päts vabariigi valitsuse eesotsas on asunud kindlatele sammudele võitluseks hädaohtlike võimuhaaramispüüete ja terrorismi vastu meie riiklikus elus”. Sotsialistide Rahva Sõna kiitis Pätsi valitsuse tegevust „riikliku julgeoleku ja korra kaitseks”,

sest „kellelegi pole enam saladuseks, et vabadussõjalaste organisatsioon valmistus toime panema riigipöörde juhul, kui rahva enamus ei oleks hääletanud nende presidendi kandidaadi Larka poolt /.../ Demokraatia peab ennast kaitsma, peab rahva õiguste alahoidmiseks kõiki abinõusid kasutama.” Vaba Maa suhtumist iseloomustab aga Gori karikatuur, kus kaitseväelane on haaranud kratist kinni kahel eemaletõukava välimusega tüübil – üks neist viisnurgaga mütsis – et nood ei jõuaks põlema panna süütenööri, mis viib pommini tooli all, millel istub Eesti ema, sini-must-valge lipp käes ja laps süles. Allkiri – mäng on läbi.

14. märtsil tegi Riigikogu juhatus otsuse kutsuda täiskogu kokku järgmisel päeval kella viieks ning määras kindlaks täiskogu päevakorra, kus valitsuse või peaministri selgitust kirjas ei olnud. Küll aga otsustati kiita heaks Riigikogu esimehe korraldus anda valitsuse esitis kaitseisukorra kehtestamise kohta riigikaitse komisjoni.

15. märtsi hommikul kell üheksa alanud riigikaitse komisjoni koosolekul oli esimeseks päevakorrapunktiks kaitseväge kriminaalseadustik. Seejärel andsid kohtu- ja siseminister Johan Müller ning Politseivalitsuse direktor Nikolai Reimann ülevaate neist põhjustest, mis „sundisid valitsust kaitseisukorda kogu vabariigis välja kuulutama”. Osalesid Jaan Soots, Otto Tief, Eduard Pesur, August Kerem, Karl Tamm ja üldkomisjoni aruandjana August Rei. Koosolekust võtsid osa ka Johannes Klesment ja Kaitseministeeriumi juriskonsult Ernst Leithammel. Arutelu sisu pole teada, aga see võis olla põhjalik, sest koosolek kestis kella kolmeni. Valitsuse esitis, mille kohaselt pani riigivanem maksma kaitseisukorra, võeti protokoll järgi vastu muutmata kujul.

Riigikogu täiskogu istungi avas Karl Einbund 15. märtsil kell pool kuus õhtul. Rei tegi ettepaneku täiendada päevakorda kaitseväge kriminaalseadustikuga. Edasi vaieldi põgusalt päevakorra üle ning sekretär teatas komisjonidesse antud eelnõudest.

Nüüd esines Konstantin Päts, kes oli põhiseaduse kohaselt kuni valimisteni peaminister ning ajutine riigivanema kohusetäitja. Oma suhteliselt lühikesel, aga siiski talle mitte omaselt ebakonkreetsel või isegi segase kõne alguses teatas Päts, et tema kui riigivanema kohusetäitja poolt on kogu riigis maksma pandud kaitseseisukord ning kaitseseisukorra seaduse põhjal antud suured volitused vägede juhatajale ja ülemjuhatajale. Selle otsuse oli ta sunnitud tegema, „kuna ma mitte ei tahtnud, et meie riigikord niisugusele teele oleks sattunud, kus võib-olla meie riigikord küsitavaks oleks saanud”. Päts ütles, et riigis valmistati revolutsiooni ette, „ähvardati igaüht, kes uue vooluga kaasa ei lähe, karistada kõige kangemate abinõudega ja öeldi, et kui riigivõim üle läheb meile, siis maksame kätte. Ja et võim üle läheb, sellejuures ei ole mingit kahtlust. Kui ta ei lähe valimise teel ega seaduses ettenähtud korras, siis lihtsalt võetakse üle.” Ka Kaitseliidus ja sõjaväes oli asi Pätsi väitel nii kaugele läinud, „et päris kindlate andmete järel öelda võib, et kõik oli selleks ette valmistatud, et kui tarvis on, et siis kutsutakse sõjariistadega sõjaväeosad välja võimu üle võtma”. Pärast tema sammu on Tallinnas seltskonnas väidetud – ja seda on teinud eriti „püksekandvad naised, kes Tallinna linnas ringi jooksevad” –, et see on ülekohus lojaalse liikumise vastu, kuid need nähted on kõik registreeritud. „Meie teame veel rohkem, meie teame ka seda, et lipukangad olid tellitud, et patriootilisi manifestatsioone Tallinnas toime panna, kui võim üle võetud.” Edasi rääkis ta, et talle on teateid tulnud – „ma ei või teile uurimiskäigu pärast öelda, kellelt, et olid igasugused korraldused tehtud, et uulitsatel välja astuda ja väeosadest pidid sõjariistadega kaasa tulema”. Päts süüdistas vabadussõjalasi kodusõja vallapäästmise ohus. „Meie olime valitsuses arvamisel, et kui võim oleks läinud selle liikumise kätte, kes ennast nii oli korraldanud, et seltsi (Päts pidas silmas Vabadussõjalaste Liitu – J. V.) näol võõraid korraldusi maksma panna, siis meie riik oleks võinud sattuda niisugusse

seisukorda, et võimu ülevõtjad oleksid varsti pidanud seda võimu kaitsema hakkama ühe osa oma poolehoidjate vastu.” Seejärel vihjas Päts, nagu oleks vabadussõjalastel kasutada olnud võõras raha, ning rääkis, et hädavajalik on puhastus kaitses väes ja riigiaparaadis: „Vabariigi Valitsus on pööranud Riigikogu poole palvega, et talle võimalus antakse kaitseseisukorra abinõudega riiki teatav aeg valitseda ja sel ajal riigiaparaati puhastada.” Ta ütles, et valitsus loodab rahu riiki tagasi tuua, kuid „üleskihutatud maad, hirmuleaetud maad nii kerge ei ole rahustada kui ametkonda ja sõjaväge”. Lõpuks teatas Päts, et riigi kõrgeim võim on küll rahvas, kuid rahvas peab kõrgemat võimu terve mõistusega ja kainel järelekaalumisel teostama ning „ei saa nõuda, et palavikus olev inimene saab põhjalikult otsustada”. Ei saavat loota, et ülesässitatud ja hirmutatud rahvas saaks oma kodanikukohuseid täita ja otsuseid teha. „Rahval tuleb tagasi tõmbuda, tuleb kihutustöö asemel selgitamistööle asuda, tuleb selgitada, et meie riigis oli raske haigus. Tuleb näidata haiguse sümptome, nii et igaüks end sellest haigusest ravida võiks,” rääkis Päts ning avaldas lootust, et parlament teeb tarvilikud järeldused, mis on valitsuse seisukohtadega ühesugused.

Pätsi kõnele järgnes aplaus. Tõnisson läks pärast Pätsi ülesastumist valitsuse looži ja raputas sõbralikult tema kätt. Kodukorra paragrahv 168 lubas riigivanema kõne puhul Riigikogul otsustada, kas peetakse läbirääkimisi ja tehakse ettepanekuid. Kuid mingeid ettepanekuid ei tehtud, küsimusi ei olnud, läbirääkimisi ei järgnenud. Nagu oleks kõik selge olnud.

Edasi menetleti ilma suuremate diskussioonideta teisi eelnõusid. Kaitseseisukorra seaduse täiendamise seaduse eelnõu juures, mis andis valitsusele õiguse tagandada riigiametnikke, tegi Leopold Johanson ettepaneku, et valitsus esitaks lisanduse, mis laiendaks valitsuse õigust ka kohtunike ja kohtu-uurijate tagandamisele.

16. märtsil toimus kolm täiskogu koosolekut. Teisel koosolekul arutati riigikaitse

komisjoni esitist kaitseseisukorra kehtestamiseks kogu riigis. Aruandja Karl Tamm teatas, et riigivanema kohusetäitja otsus kehtestada kogu riigis kaitseseisukord on riigikaitsekomisjonis läbi vaadatud ja esitatakse Riigikogule, sest sarnased otsused kuuluvad Riigikogus kinnitamisele. Esitises oli märgitud, et kinnitatakse riigivanema otsus nr 173, mille kohaselt kehtestatakse kaitseseisukorra seadus kuueks kuuks. Lisaks võttis Riigikogu kiirkorras vastu kaitseseisukorra seaduse täiendamise seaduse, mis andis valitsusele vabadussõjalastega arveteoändamiseks vabamad käed, võimaldades riigiametnikke ja kaitseväelasi teenistusest vabastada. Sotsialist Leopold Johanson'i ettepanekut laiendada tagandamisõigust kohtunikele ja kohtu-uurijatele, polnud siiski arvestatud.

Kas erakondade juhid, tegelikult 12. märtsi aktsiooni heaks kiites tõesti uskusid valitsuse väidetes Eestit ähvardavast ohust väljastpoolt ja Saksamaa sekkumisest Eesti siseasjadesse, eelkõige aga põhjendusi vabadussõjalaste riigipöörde kavatsusest?

Kindlaid vastuseid pole. Asunikepõllumeeste peasekretär Ilmar Raamot väidab: „12. märtsil 1934 ei mõistnud ma ette kujutada, et Päts ja Laidoner oleksid ette võtnud sellist suureulatuslikku aktsiooni vabadussõjalaste vastu, kui neil ei oleks olnud selle kohta kindlaid andmeid.”

Kui esimestel päevadel võis olla tõepoolest teatav üllatus, siis pärast Pätsi esinemist 15. märtsil, mil ta pakkus segaseid üldsõnalisi põhjendusi, pidid erakondade juhid riigipööraste väidetes vähemalt seesmiselt küll vägagi kahtlema.

Igatahes kahtlesid neis Eestis resideerivad välisesindajad, kes ju pidid neid küsimusi halvemini hoomama kui Eesti erakondade juhid. 16. märtsil märkis Briti konsul Hill, et Pätsi 15. märtsi kõne „näib olevat loonud halvustava pettumustunde, tulenevalt sensatsioonilisemate uudiste avalikustegemise puudumisest”. Robert Liepinš arutles oma ettekandes, et kui veel möödunud nädalal oli siseminister talle kinnitanud, et kuuldused vabadussõjalaste

riigipöörde plaanist on vaid kuulujutud ja turunaiste loba, siis aga, vastates põhjuste kohta, „mis on nüüd esile kutsunud nii tormilisi ja kaugeleulatuvaid samme vabadussõjalaste vastu, ütles seesama minister, et vabadussõjalaste organisatsioon olevat muutunud riigiks riigis ja ähvardavat seaduslikku võimu, mistõttu valitsus peab seisukoha võtma. Vastandades ühte ja teist siseministri väidet, tuleks järeldada, et Larka, Sirk ja Ko on riigile ohtlikeks muutunud alles viimastel päevadel. See on ometi vähe usutav, sest eelmisel nädalal ei juhtunud midagi – ja ka valitsuse ametlik *communiqué*, mis saadeti välja möödunud ööl, ei räägi mingitest konkreetsetest faktidest – mis tunnistaksid vabadussõjalaste riigivastastest sammudest. Pealegi vabadussõjalaste huvides, kuni neil polnud kadunud lootus võita presidendi ja parlamendi valimistel 22. ja 29. aprillil, ei saanud tulla võimule riigipöörde teel.” Soome saadik Paavo Hynninen kiitis Pätsi riigimehelikkust, ent tunnistas, et tema selgitus „valmistab kõikidele neile, kes olid oodanud mingisugust sensatsioonilist paljastust vabadussõjalaste ürituste kohta, teatud pettumuse”.

Teisalt polnud veel selge, mida Päts ja Laidoner nüüd kavatsesid. Veel 14. märtsil oli kohtu- ja siseminister Johan Müller väljastanud otsuse riigivanema ja Riigikogu valimiste ringkonnakomiteede koosseisu kohta. Sellest võis välja lugeda, et valimised siiski toimuvad.

Kuid 19. märtsil antud dekreediga teatas Päts, et riigivanema ja Riigikogu valimised on kaitseseisukorra lõpuni edasi lükatud. See dekreet ei olnud legitiimne, sest põhiseaduse paragrahv 60 keelas otseselt muuta valimisseadust dekreediga. Samal päeval antud dekreetidega eemaldati vabadussõjalased linna- ja valla volikogudest – kokku 916 volikogu liiget ehk iga kaheksas valitud rahvaesindaja. Nende kohad pidid jääma täitmata kuni järgmiste valimisteni, kuid kohtu- ja siseminister sai ka õiguse kuulutada linnades või valdades välja uued valimised.